

SVENSK RÄTTSVÅRD

Av professor NILS HERLITZ

RÄTTEN består icke av egen kraft. Den är ett människoverk, och för dess upprätthållande och förkovran fordras ständigt nya insatser av lagstiftare, domare, ämbetsmän och medborgare. Lagstiftarna ha att sörja för goda lagar; domare och ämbetsmän äro rättens tjänare, och på oss alla ankommer det både att inrätta vårt liv inom rättens ram och att på de vägar, som stå oss till buds, gripa in när det tyckes oss att rätten är i trångmål. Rättens liv är egentligen en strid, som fortgår oavslutligen på många fronter, på växlande fronter, mellan olika människor och inom människornas sinnen. Man talar om rättsröta. Ja, i rättens liv kämpa alltid onda krafter mot goda; så är det ju med allt människoverk. Där finns ond vilja, hänsynslös egennytta, ofullkomlig kunskap både om rätten och om det liv som den skall reglera, bristande förstånd och brist på tid och krafter. Det är fel som vidlåda oss alla, myndigheter och enskilda människor. Det är en illusion, att rättens liv skulle kunna utvecklas i gudomlig höghet och renhet. Det är därför som det oavslutligen måste föras en kamp för rätten, en kamp i samlevnaden med andra människor och mot svagheter i våra egna sinnen. Och alla äro vi enrollerade i rättskampens värnpliktsarmé.

Egentligen är det mångahanda olika slags strävanden som giva sig namnet rättskamp. Men rätten har sin egen anda, och där den icke är för handen, tar rättskampen lätt fel på vänner och fiender. Till juristens utbildning hör det att denna anda skall inplantas hos honom, men den kräves också hos den enskilde medborgare som ställer sig i rättskampens tjänst. Låt mig försöka antyda vad den innebär.

Rättslivet bygger på så vitt möjligt säker kunskap om vad som har hänt och om de förhållanden i övrigt som rätten reglerar. »Konungen bör rätt och sanning styrka och befordra», heter det

Tal vid Jordbrukets dag i Borås 14 juni 1953.

i vår regeringsform. Mycket har gjorts för att myndigheterna skola kunna fastställa vad som verkligen är sant, och man har rätt att kräva, att de lägga ned all kraft på denna grundläggande uppgift; eljest slår lagens arm i blindo. De lyckas emellertid inte därmed utan att begagna all den kunskap som människorna kunna ge genom vittnesmål vid domstol, anmälningar till myndigheter, upplysningar i pressen osv. Så till vida ha vi alla del i rättsvården.

Men det är viktigt, att det drages en skarp gräns mellan den säkert utredda sanningen å ena sidan, förmodanden och påståenden å den andra. Vi måste med en vaken kritik möta de mångahanda uppgifter, som lämnas i pressen, inför domstol och annorledes, även om de framföras med än så stor tvärsäkerhet, som slutgiltiga domar, och aldrig glömma, att de kunna vara behäftade med allsköns ofullkomlighet, härflyta ur grumliga källor, rykten och missförstånd, dikteras av illvilja och sensationslystnad. Sanningens väg är svår. Fälla vi våra domar på så osäker grund, då handla vi i en anda som icke är rättens, och då skapas en oro och en osäkerhet som äventyrar ett sunt rättsliv. Visst kunna myndigheterna också taga miste, men i stort sett ha de — åtminstone domstolarna — de största möjligheterna att fastställa, vad som är sant och falskt.

Domstolar och andra myndigheter äro också tillvida ofullkomliga, att de icke alltid lyckas utreda vad som är sant. Har ett brott begåtts? Har en tjänsteman handlat så eller så? Myndigheterna ha försökt att utreda saken men ej kommit till klarhet. Det är naturligt, att i sådana fall luften surrar av påståenden och gissningar och misstankar och att människorna oroas av rättens ofullkomlighet. Men låt oss besinna, att denna ofullkomlighet vidlåder rätten inte blott i ett och annat särfall som fångar uppmärksamheten och sätter fantasien i rörelse. Den följer av rättens ofrånkomliga begränsning. Det finns otaliga brott som inte kunnat utredas, för att inte tala om dem som aldrig uppdagats. De människor som skola handhava rätten äro inte, och kunna aldrig bli, utrustade med gudomlig skarpblick och kunskap. Och det kan inte hjälpas att de, som skulle kunnat ge besked, understundom ha suddigt och osäkert minne eller medvetet förtiga sanningen. Ett ihärdigt sökande efter sanningen och en klar insikt om våra möjligheters begränsning — bådadera höra till rättsvårdens sanna anda. Vi måste finna oss i att leva i en värld, vars sammanhang vi icke kunna till alla delar överblicka.

För en jurist är det självklart, att var sak har minst två sidor.

Därav den gyllene regeln, att man aldrig får döma mellan två parter utan att ha lyssnat till dem båda. Man kan inte begära detsamma av alla människor. Det är naturligt, att en part inför domstol hävdar *sin* sak och intet annat. Och i samhällslivet behöva vi människor som så helhjärtat fullfölja *en* strävan, att de icke hava något till övers för motsatta intressen utan tvärtom bekämpa dem. Också för rättslivet kan det vara till gagn, att människor med hänförd ensidighet angripa vad de uppfatta som orätt. Men en grym handling begär den som *dömer* en medmänniska ohörd. Och en verkligt positiv insats i rättsvården gör endast den som vet att väga och lyssna, och som håller inne med sin dom, till dess han vunnit ett objektivt grepp om sammanhangen. Det är den urgamla nämndemannaandan. Vi ha mött den i livet hos många människor, de rättvisa, de lugnt eftersinnande, de som stå ödmjuka inför svårigheten i att skipa rätt åt alla. Vi kunna inte, och vi vilja väl inte räkna med en sådan anda hos alla människor. Men vi kunna alla vänja oss att lita mera till dem som ha den andan än till de entusiastiska ivrarna, när det gäller att fälla domar om rätt och orätt. Vi kunna mobilisera en välgrundad misstro till dem som i tal och skrift — och framför allt i tryck — framträda med anspråk på domarauktoritet utan att äga den rätta andan.

Ja, att döma är en svår och ansvarsfull sak, både för jurister och lekmän.

De, som inte äro hemmastadda i rättens villsamma värld, bli ofta förvånade och oroade av att meningarna äro delade bland dem som skola tolka och tillämpa lagen. Man ser olika myndigheter handla olika. Man ser, att vad häradsrätten beslutat, överkorsas av hovrätt och högsta domstolen. Man kan få se juristerna i fejd med varandra inför offentligheten, t. ex. i pressen. Detta utlöser ofta undran och förargelse. Här måste ju åtminstone någon ha orätt, och det betyder väl, att det är klen beställt med hans duglighet. Ja, så vore det om rätten vore ett system av regler med oomtvistligt innehåll. Men det är den inte, och det kan den aldrig bli. Lagar och författningar söka fånga livets mångfaldiga förhållanden i allmänna regler. Men livet är så växlingsrikt, att de icke ens tillnärmelsevis kunna i varje särskilt fall som möter klart angiva, vad som är att göra. Lagarnas obestämda, elastiska regler måste lämna ett större eller mindre utrymme för dens omdöme som skall tillämpa dem. Inom juristskrået föres ett ständigt meningsutbyte om hur olika lagar skola förstås; och det kräves ofta nog mycken tankemöda för att där komma till klarhet. Däri består

till stor del juristens utbildning och liv. Men ingen bör under sådana förhållanden finna det märkvärdigt, att meningarna växla och bryta sig. Det hör, också det, med till den ofullkomlighet som vidlåder rätten så länge den inte vilar i Guds utan i människors hand. Den som lärt sig inse detta har lärt sig att se med respekt även på dem som i rättsfrågor ha andra uppfattningar än han själv.

Särskilt svår är rättstillämpningen därför att den måste tränga mycket djupt ned i människornas sinnen. Om en människa — en ämbetsman eller en enskild person — har handlat mot lagens bud, måste man se till, om han verkligen rår för vad han har gjort. För att kunna döma en människa — vare sig det är en domare eller du och jag som skall göra det — skall man ha klart för sig hans personliga förutsättningar, hans bevekelsegrunder, de omständigheter under vilka han handlade, de påverkningar under vilka han stod, osv. När en person åtalas för brott, gör man nu för tiden allt för att undersöka vad som kan ursäkta hans gärning. Ämbets- och tjänstemän kunna icke tillnärmelsevis ha samma anspråk på undseende. Men även den kritik som riktas mot dem, måste beakta vad som gör det svårt att i allt följa lagens bud. Just i våra dagar har man exempelvis anledning att besinna, hur komplicerad lagstiftningen har blivit — så att det ofta är mycket svårt att träffa det rätta —, hur otillräcklig personalen mångenstädes är — så att det är svårt att hinna med en tillräckligt grundlig prövning —, huruledes det ofta gäller att handla mycket snabbt, huruledes man i många fall — just därför att göromålen ständigt växa — måste lägga tungt ansvar på dem som icke ha erfarenhet och kunskap nog att bära det. Vad som brister i våra dagars förvaltning beror ofta nog inte på personliga fel hos tjänstemännen, utan är konsekvensen av en lagstiftning som pålagt myndigheterna större och svårare uppgifter än de kunna bemästra. Det är oftare än man tänker lagstiftarna, som bära ansvaret för rättsvårdens ofullkomlighet.

En grundprincip i all rättsvård är att avgöra enskilda fall på grundval av allmänna regler.

Alltså: avgöra enskilda fall. En domare dömer i det mål som han har utrett och befattar sig ej med annat. Vad som kan brista i vår rättsvård, det får också bedömas från fall till fall. Människorna äro lätt nog färdiga med mycket längre gående omdömen. Det hör man så ofta på andra områden. En jude har lurat mig — alltså äro judarna ett pack. En socialdemokratisk kommunalman har för-

skingrat — alltså är hans parti ganska misstänkt. En officer har uppträtt olämpligt — alltså är officerskåren odemokratisk. Hur mycket ont vållas icke av sådana orättfärdiga, ogrundade domar. Det är på samma sätt med våra ämbets- och tjänstemän. En av dem har begått ett fel! Ja, låt oss då undersöka, så gott vi det kunna, om det beror på allmänna vanor inom myndigheterna, på krafter som inte bara ha verkat i det fallet utan göra sig gällande också i andra. Låt oss då slå ned på dessa vanor, dessa krafter. Några sådana faktorer har jag redan antytt. Och det finnes nog också andra. Men innan ett dylikt sammanhang är klarlagt eller har gjorts troligt, är det både meningslöst och orättfärdigt att fatta det enskilda fallet som symptom på ett allmänt missförhållande. Den som på sådana grunder ställer diagnosen att vårt rättsliv lider av rättsröta är en kvacksalvare.

De enskilda fallen skola bedömas på grundval av allmänna regler, som sikta till att var gång som olika människor befinna sig i samma situation de skola behandlas på samma sätt. Att lika skall behandlas lika är rättsvårdens grundregel. En domare, som dömer i ett enskilt fall, har alltid i tankarna en mängd andra fall som skulle kunna inträffa. I våra mellanhavanden med myndigheterna händer det oss ofta, att vi reagera instinktivt mot en åtgärd som ter sig orättfärdig. Men innan man låter den impulsen mynna ut i en dom, är det angeläget att försöka göra klart för sig, vilken regel man själv ville uppställa som grundval för sin dom, och överväga, vad den leder till för konsekvenser i andra fall. Det i viljen människorna skola göra Eder, det gören i ock dem. Man saknar alltför ofta sådan eftertanke, då press och allmänhet få ögonen på en särskild händelse och därvid — ofta ledda av en sund rättskänsla — reagera häftigt men utan överblick över sammanhangen och de konsekvenser beträffande andra situationer som deras ståndpunkt rätteligen leder till.

En särskild tillspetsning få rättsvårdens problem, när man måste erkänna, att myndigheterna handla som lagen bjuder, men samtidigt tycker att lagen är orättvis, orättfärdig. Det råder alltid spänning och motsättning mellan den gällande lagen och människornas krav på rättfärdighet. Särskilt i en tid, då rätten omvandlas hastigt och på oväntat sätt griper in i den enskildes leverne, är det naturligt att rätten ofta tycks oss orättfärdig, och att människornas sinnen göra uppror. Då ligger den tanken snubblande nära till hands, att vi inte äro skyldiga att lyda orättfärdiga lagar, eller t. o. m. att vi ha rätt att vedergälla statens ogärningar

genom att sätta oss över dess bud. Byggnadsregleringen är så orättvis att man kan sätta sig över den; skatterna trycka så orättfärdigt att man får rätta sin deklaration därefter. Å andra sidan ropas det ofta i rättfärdighetens namn på straff, när en ogärning, som enligt lag ej kan straffas, upprör sinnena. Sådana tänkesätt äro naturliga, men mycket farliga. Sätta vi de enskilda människornas mening om vad som är rätt i högsätet, då lämnas fältet fritt för godtycke, och den lagliga ordningen faller sönder. Seklers erfarenhet av lagbunden samhällsutveckling har givit oss oskattbara lärdomar om betydelsen av att alltid bygga på lagens grund. Är lagen orättfärdig, skall den ej brytas utan ändras. Det aktiva motståndets krafter må sparas till långt svårare brytningstider än dem vi nu uppleva.

Jag har försökt att belysa rättsvårdens sanna väsen, den anda som skall präglade domares och ämbetsmäns gärning och som vi måste önska också hos de enskilda människor, som vilja göra en gagnelig insats i rättsvårdens tjänst.

Att sådana insatser behövas har jag redan betonat. Ju mer vår rättsordning utvecklas, växer och kompliceras, desto ömtåligare är den, desto större faran för missgrepp och missbruk. Och vad överheten gör för dess vård räcker icke långt. Det behöves mycket mera, det behöves att hela folket är med.

Den medborgerliga laglydnaden är vår första plikt. Det går vågor av lagtrots över vårt land. Brottsligheten bland ungdomen växer. Inom alla lager försvagas respekten för lagarna, bl. a. genom den osäkerhet som präglar alla brytningstider. På en punkt skymtar man något som liknar en verklig rättsröta. Det är en brottslig och straffbar gärning att »pådikta» någon ett brott, eller att mot någon »utsätta rykte om gärning eller last, som för hans ära, goda namn och medborgerliga anseende menligt är». Men i den häxdans av ärekränkningar, som vi nu för tiden bevittna, har man intrycket att detta lagbud blivit en död bokstav. Ansvaret härför bära icke blott de som förtala utan också de som lyssna med intresse och föra förtalet vidare. Det är så med all orätt; den främjas inte minst av dem som se den utan att reagera; de medverka till att rättens anda, som skulle vara vår livsluft, förgiftas.

Men den medborgerliga laglydnaden är långt ifrån allt. Lika viktigt är att aktivt ingripa mot orätten. Myndigheterna taga ofta miste och äro stundom orättrådiga. Det blir ingen sund balans i rättslivet om inte medborgarna äro på sin vakt.

Det är för det första en medborgerlig plikt att stå på sin rätt. Vi främja inte rättens herravälde genom att stillatigande finna oss i det som vi uppfatta som orätt och försumma att begagna de möjligheter till rättelse som svensk lag frikostigt ger oss. Låt mig särskilt framhålla en förklädd form av orätt, som nu för tiden ofta möter oss. Det är mycket vanligt, att myndigheter, utan att ha rätt att fordra, ändå begära något av oss — och det i former som ge intryck av att vi ej ha annat än att lyda. Det är av stor betydelse att medborgarna i sådana lägen göra klart för sig, var gränsen för myndigheternas makt går och inte böja sig i blindo.

En allmänt medborgerlig kontroll och kritik över ämbetsmännens förvaltning — utövad av pressen och av enskilda människor — är också oundgänglig för ett sunt rättsliv, och det är en glädje att se, att viljan till sådan kritik vaknat till starkt liv. Mycket är i vår rätt gjort för att främja medborgerlig kontroll. Det är ett privilegium — utan motstycke i andra länder — att en och var har tillgång till myndigheternas handlingar och därigenom kan få klarhet om vad de gjort eller icke gjort. Denna rätt har ofta missbrukats, till skandalisering och till hänsynslösa ingrepp i privatlivets helgd långt utöver vad som i andra länder vore möjligt; men den är också — och bör vara — ett redskap för en sund rättsvård. I tidningspressen har kritiken och diskussionen om allmänna angelägenheter fritt spelrum. Friheten missbrukas ofta, men är på samma gång av oskattbart värde. Ett enastående privilegium är också, att vi få rikta justitieombudsmannens uppmärksamhet på fel som ämbets- och tjänstemän ha begått och därmed utverka en ordentlig rättslig prövning av dem. Men det är märkvärdigt, hur litet denna rätt begagnas.

Icke minst betydelsefullt är, om medborgarnas intresse inte stannar vid enskilda missgrepp, utan går ett stycke längre på djupet med sammanhangen och inriktas på att bättra det i vår lagstiftning som inte motsvarar rättfärdighetens fordringar. Det är dit hän intresset skall riktas, då man i första hand är hågad att reagera mot en orättfärdig lag genom att bryta mot den. Det svaras, att den enskilde är maktlös. Men det är han inte. Även om det är regering och riksdag som bestämma lagarnas innehåll, är det intet tvivel om att en vaken medborgerlig opinion är en stark kraft. Det politiska livet är i detta nu framförallt en fråga om fördelningen av timliga förmåner och pålagor: understöd, subventioner, priser, hyror, skatter och avgifter. Det kan komma något väsentligt nytt in i vårt politiska liv, om det svenska folket också börjar

fråga sina representanter: Vad vilja ni göra för att skaffa oss en rättfärdigare lagstiftning?

Det blir naturligtvis aldrig någon enhetlig folkmening som växer fram från sådana utgångspunkter. Ty det kan icke hjälpas att vi komma till olika meningar, om vi söka göra klart för oss vad som är rätt och rättfärdigt. För min egen del skulle jag till exempel önska av vår lagstiftning: större frihet för de enskilda människorna, större säkerhet, klarare begränsning av myndigheternas rätt att bjuda och befalla, återställande av den domarmässiga självständighet för förvaltningsmyndigheterna som på senare tid väsentligt försvagats genom trycket från en maktfullkomlig regering, ökade möjligheter att få förvaltningsmyndigheternas åtgärder underkastade domstolsprövning.

Andra må, som sagt, tolka rättfärdighetens fordringar på vår lagstiftning annorlunda. Men alla kunna vi förena oss om att mer än nu göra rättfärdigheten till ledstjärna för våra samhällliga strävanden: kämpa oss fram från halvsanningar, vanföreställningar och slagord till en fördjupad insikt, lyfta oss från den när-synta kampen för egna intressen till omsorgen om att det må ske rättvisa åt alla, omsätta den hjälplösa misstänksamheten och de spontana reaktionerna inför företeelser, som vi ogilla, till genomtänkta allmänna principer för myndigheters och människors handlingsätt och framför allt låta den inre röst, som talar i allas våra hjärtan om skillnaden mellan sant och falskt, mellan rätt och orätt, ljuda ohämmad och stark i rådslag om allmänna angelägenheter. Detta är vad vi alla kunna göra för svensk rättsvård.